

Od symbolu k odkazu. Odkaz človeka v sieti

Ernst Cassirer: An Essay on Man: An Introduction to a Philosophy of Human Culture

New Haven and London, Yale University Press 2021. 256 s.

V roku 2020 prešlo presne sto rokov od obdobia, keď Ernst Cassirer prvýkrát použil v spisbe svoj terminus technicus – *symbolická forma*, resp. *symbol*, a v roku 2023 si pripomínáme sté výročie prvého vydania jeho významného diela. Inšpiráciou k vytvoreniu nových pojmov bola Cassirerovi knižnica významného historika umenia Abyho Warburga. Bohatý materiál o umeleckej a kultúrnej histórii ohúrila Cassirera svojím interdisciplinárnym a komparatistickým zameraním, ale aj systematickým usporiadaním, čo sám opisuje na začiatku svojej prednášky *Der Begriff der symbolischen Form im Aufbau der Geisteswissenschaften (Pojem symbolickej formy vo výstavbe duchovných vied)*.¹ Pojem *symbol* a *symbolická forma* sú vo filozofických, estetických, umenovedných, kulturologických – teda v široko koncipovaných kultúrnych vedách stále veľmi časté, no využívané sú s rôznym významom. Cassirer je tradicionalista, zatiaľ čo väčšina teórií zaoberajúcich sa znakovými systémami, ktoré vznikli v 20. storočí a používajú tieto pojmy, sa chce z tradičných koncepcií vymaniť.

Svoje neskoršie dielo, ktoré venoval symbolickej forme, Cassirer vydal ako *An Essay on Man*. Čo toto dielo novokantovského filozofa, ktoré nazval Peter E. Gordon „hymnou na ľudskosť v neľudskom veku“,² hovorí o človeku? Môžeme na základe neho pristúpiť k poznaniu súčasného človeka?

Cassirer sa vo svojom predslove priznáva, že napísať *An Essay on Man* sa rozhodol najmä na základe prosby priateľov preložiť do angličtiny jeho dávnejšie dielo *Filozofia symbolických foriem*.³ Od doby jeho vydania však prešlo viac ako dvadsať rokov, Cassirer sa témam rozpracovaným v prvom diele stále venoval, a tak si bol vedomý významného posunu, ku ktorému medzitým dospel. Zároveň pocítil túžbu vytvoriť menšie dielo, aj keď v ňom sám vlastne urobil to, čo sa mu neskôr vyčítalo:

1 Cassirer ju predniesol v rámci prednášok z cyklu „Prednášky knižnice Warburg“ v Hamburgu. Pozri: Maco, R., K pojmu symbolickej formy u E. Cassirera. *Filozofia*, 56, 2001, č. 1, s. 25.

2 „a hymn to humanity in a inhuman age“. Pozri: Gordon, P. E., An Introduction. In: Cassirer, E., *An Essay on Man: An Introduction to a Philosophy of Human Culture*. New Haven – London, Yale University Press 2021, s. ix.

3 Prvá časť vyšla prvýkrát v nemčine v roku 1923 ako *Philosophie der symbolischen Formen: Die Sprache* (1. Auflage: Berlin, Bruno Cassirer), druhá časť vyšla ako *Philosophie der symbolischen Formen: Das mythische Denken* v roku 1925 (1. Auflage: Berlin, Bruno Cassirer). Tretia časť *Philosophie der symbolischen Formen: Phänomenologie der Erkenntnis* vyšla prvýkrát v roku 1929 (1. Auflage: Berlin, Bruno Cassirer).

v *An Essay on Man* totiž poriadne ukrojil zo svojej teórie a inšpiračných zdrojov. Cassirer teda v prípade tejto práce hovorí na jednej strane o novom diele, no zároveň upozorňuje na návrat k *Filozofii symbolických foriem* pri potrebe čitateľa hlbšie načrtnúť do danej problematiky.⁴ Zatiaľ čo sa *Filozofia symbolických foriem* skladá z troch zväzkov, pričom jeden je venovaný jazyku, druhý mýtickému mysleniu a tretí vede, v *An Essay on Man* sa Cassirer týmto trom symbolickým formám špeciálne venuje len v rámci jednotlivých častí druhej kapitoly knihy, kde spolu s mýtom rozoberá aj náboženstvo a v samostatnej podkapitole sa venuje umeniu a histórii. Zostáva potom nejasné, či za symbolické formy považuje len tie, ktorým sa venoval vo *Filozofii symbolických foriem*, pričom všetky ostatné formy vedomia vychádzajú z nich, alebo môže byť symbolických foriem viac, k čomu potenciálne smeruje v neskoršom diele. To by však napokon svedčilo až o prílišnej otvorenosti jeho teórie.

To, že je potreba zjednotiť všeobecné, sa Cassirerovi najviac pretavuje do potreby vytvoriť pojmový aparát. A že to nie je len jeho osobná potreba, ale aj dopyt vtedajšej spoločnosti, je zrejmé z ďalšieho uplatnenia pojmov *symbol* a *symbolická forma*,⁵ v ktorých kulminuje duch doby. Cassirer nimi zároveň dokázal spojiť také rozdielne oblasti, ako je veda, umenie a náboženstvo, čo bolo pre mnohých jeho súčasníkov reflektujúcich množstvo nových špeciálnych vied o človeku nepredstaviteľné. Túžba po poznaní vrcholila v tom čase práve vo vede, ktorá si uzurpovala najviac pozornosti, najviac ohurovala, najviac sa posúvala, najviac šokovala. No zároveň aj najviac sklamala, pretože obdobie, keď Cassirer vydal svoju *Filozofiu symbolických foriem*, bolo aj obdobím nasledujúcom bezprostredne po ukončení prvej svetovej vojny, v ktorej zohrali dôležitú úlohu najmodernejšie vedecké výdobytky. A napokon, keď písal a vydával *An Essay on Man*, blížil sa zase koniec druhej svetovej vojny.

Preto keď Cassirer zdôrazňuje, že ak chceme pochopiť človeka, musíme s ním vstúpiť do priameho kontaktu a stretnúť sa s ním naozaj zoči-voči,⁶ nemôžeme už hovoriť neurčito o vede. V súvislosti s dvomi svetovými vojnami nesklamal vedecký svet, ale sklamal človek, ktorý myslí. Cassirer ho nezavrhuje, práve naopak: mať rozum je podľa jeho názoru naozaj výsada. Navyše sám sa k človeku, ktorého od všetkého živého odlišuje to, že myslí, vybral cestou pochopenia, ktorú osvetľuje kultúra ako súhrn rôznych materiálnych i duchovných prístupov k zmyslovej pestrosti. V prvom rade teda hovorí o mýte, jazyku a vede, až neskôr o náboženstve, umení a histórii.

4 Porov. Cassirer, E., *An Essay on Man: An Introduction to a Philosophy of Human Culture*, c.d., s. xviii.

5 Róbert Maco upozorňuje na to, že Cassirer nevytvoril veľa nových pojmov, presnejšie boli vlastne len tri – symbol, symbolická forma a symbolická pregnancia. Ak už pracoval s pojmi, tak tým spôsobom, že starším alebo zaužívaným pojmom vytváral nový význam. Pozri: Maco, R., *K pojmu symbolickej formy u E. Cassirera*, c.d., s. 25–26.

6 Cassirer, E., *An Essay on Man: An Introduction to a Philosophy of Human Culture*, c.d., s. 5.

Veda predstavuje pre Cassirera oblasť myslenia, ktorá sa po období pred pytagorcami znovuobjavila v renesancii a najväčší rozmach získala v modernom svete. Považuje ju za najdôležitejší výdobytok ľudskej činnosti, veda je to, čo najviac zamestnáva filozofický výskum týkajúci sa človeka.⁷ To by však v konečnom dôsledku mohlo znamenať aj to, že všetko, čo bolo predtým, by potom nemuselo obstať ako predmet filozofického skúmania. Cassirer svoju tézu teda upresňuje tak, že aj predtým bola skúsenosť človeka usporiadaná, pričom tento poriadok vytváral jazyk a mýtické myslenie. Navyše: všetky tieto symbolické formy spolu koexistujú a stretávajú sa v kultúre. Cassirer oslobodzuje mýtus zo zaradenia k „nižšej“ symbolickej forme a zrovnoprávňuje ho s ďalšími symbolickými formami, vrátane vedy. No zároveň – výrazne ovplyvnený matematickými objavmi z prelomu storočí – zdieľa názor, že v modernej dobe je najdokonalejším jazykom symbolický jazyk čísel. Číslo umožňuje človeku pochopiť princípy prírody a orientovať sa v skutočnosti. No i to sa môže podľa Cassirera v ďalšom období zmeniť, pretože príroda a jej možnosti sú nevyčerpatelne a ľuďom neostáva nič iné, než aby sa spoľahli na vlastnú schopnosť symbolizácie.⁸

Človek, ako ho opisuje Cassirer, teda nielen myslí, ale aj cíti, tvorí, má záujem o svoju minulosť a verí vo svoju budúcnosť. V jeho živote je prítomný statický a dynamický princíp. Môže byť vedcom, umelcom, historikom, skrátka čímkol'vek a kýmkoľvek, no vždy ho charakterizuje okrem schopnosti myslieť symbolická aktivita. Práve pomocou nej sa vymaňuje zo sveta biologických potrieb a materializmu. Či je alebo nie je práve dnes na vrchole procesu objektivizácie číslo, nie je na tomto mieste pre nás smerodajné, no budeme si všímať symbolickú aktivitu súčasného človeka, prostredníctvom ktorej sa prispôsobuje svetu, ktorý si sám vytvoril a v ktorom číslo zohráva dôležitú úlohu. Je nemožné prísť o symbolickú adaptáciu, pretože človek vždy vstupuje do sveta spoločnosti, ktorá nejako komunikuje, je kreatívna, má svoje rituály, vieru a neriadi sa len rozumom, ale aj svojimi emóciami – a on sa tomu všetkému bezpodmienečne prispôsobuje.⁹ Ak chceme pochopiť človeka, musíme k nemu preniknúť cez celú tvorivosť kultúry, všímať si to, ako využíva možnosti pretvárania matérie a aké duchovné dedičstvo po ňom zostáva.

Dovolím si teda použiť Cassirerove myšlienky o symbolických formách ako inšpiráciu v snahe pochopiť súčasného človeka. Cieľom nie je odpovedať na otázku, prečo vznikla symbolická aktivita, ale chcem sa človeku postaviť priamo, tak ako to navrhuje Cassirer. Zároveň chcem zistiť, či je možné nadviazať na jeho pojmy symbolickej formy a symbolu s novými pojmami a v novej spoločenskej situácii. Hlavná myšlienka, prečo je možno žiaduce práve teraz sa vrátiť ku Cassirerovi, skrsla

7 Tamtiež, s. 207.

8 Tamtiež, s. 218.

9 Tamtiež, s. 24–26.

v období prvej vlny pandémie nového koronavírusu. Keď sa spoločnosť rozdrobila a malé skupinky či indivíduá zostali uzavreté vo svojich domovoch, bez priamej komunikácie s ostatnými, veľmi rýchlo sa rozvíjal nový spôsob sociálnych stretnutí, vznikali novodobé mýty, predstavitelia cirkví, rôznych spoločenstiev a inštitúcií posilnili sféru informovanosti, niektoré umelecké diela boli dostupné k nahliadnutiu prostredníctvom internetu, ľudia komunikovali, kupovali, predávali, relaxovali, športovali, vzdelávali sa, pracovali atď. prostredníctvom svojho aktívneho pripojenia k internetovej sieti. Nová situácia prinútila mnohých ľudí naplno sa prispôbiť takémuto spôsobu života, pretože v tom čase nikto nevedel odhadnúť čas trvania „núdzového“ spoločenského stavu.

Samozrejme, človek dávno predtým používal týmto spôsobom nové médiá, internet a sociálne siete, ale pandemické obdobie bolo akýmsi vyvrcholením používania zariadení, ktoré si vytvoril človek v dvadsiatom storočí na základe obrovského pokroku v matematike. Práve tento pokrok zo začiatku minulého storočia bezprostredne zažil a vložil do svojho diela Cassirer. Keď sa v súčasnosti stal osobný počítač pripojený k internetovej sieti nevyhnutnosťou človeka západného sveta, prvá myšlienka, ktorá ma napadla, bola, že nejakým spôsobom došlo k spojeniu čísla a pojmu, a teda to, že tým môže ožiť Cassirerova filozofia. Tá bola doteraz vnímaná predovšetkým v línii tradície, čo bolo nevyhnutne sprevádzané s oboznámením sa s dielami filozofov, na ktorých Cassirer nadväzoval a s hlbkovým náhľadom do obdobia, v ktorom žil. Tieto skutočnosti samozrejme nemožno nijako poprieť a i naďalej je nutné vnímať Cassirera ako transcendentalistu, no predsa len sa pokúsím ku Cassirerovmu dielu pristúpiť aj trochu inak.

Cassirer hovorí, že všetky výdobytky človeka sú symbolické, a nemyslí tým len veci. No je treba brať do úvahy jeden významný rozdiel: „Fyzikálne veci možno opisovať v pojmoch ich objektívnych vlastností, zatiaľ čo človeka možno opísať a definovať iba v pojmoch jeho vedomia.“¹⁰ Aby sme sa priblížili k človeku, začnem opisom vecí, ktorá sa stala v súčasnosti významnou súčasťou kultúry, a to nielen svojou formou, ale aj obsahom, je tým, čo kultúru nielen tvorí, ale aj rozvíja, uchováva a rôznym spôsobom transformuje. Počítač pôvodne slúžil na matematické výpočty, odtiaľ pochádza aj jeho slovenský či český názov. No z prvého mechanického prístroja sa postupne stal elektronický prístroj na prenos dát. Dáta sú čísla, no sú to aj písmená, slová, rôzne znaky, teda v širšom význame dnešný počítač slúži na prenos symbolov. Hovoríme však o osobnom počítači [*personal computer*], pričom osobný je na tomto mieste veľmi významný pojem. Keď si zoberieme do ruky jednoduché detské počítadlo z farebných guľčiek, ktoré je podobné najstaršiemu známemu počítadlu, guľčiky sa zhŕknu raz na jednu, raz na druhú stranu. Keď sa ustália, môžeme počítať, odznova, nie je podstatné, kto na ňom predtým vykoná-

10 „Physical things may be described in terms of their objective properties, but man may be described and defined only in terms of his consciousness.“ Tamtiež, s. 5.

val výpočty, a nie je podstatné ani to, ako tieto guľičky uložíme my, či vytvoríme pyramídu, rozdelíme ich na polovicu, alebo ich rôzne prerozdelujeme, pretože pri manipulácii zase ľahko zhŕknu na jednu či druhú stranu. Je pravda, že toto počítadlo niekomu patrí, ale nie je osobné, nie je priamo spojené s nejakým individuom. No osobný počítač, ktorý slúži na prenos dát, je osobný aj z toho dôvodu, že všetky dáta, ktoré sa prostredníctvom neho preniesli a prenesú, sa spracujú a ukladajú, sú jedinečné, aj ich súhrn je jedinečný a dá sa podľa neho odhaliť množstvo vlastností užívateľa.

Nebudem zachádzať k tomu, kto je vlastníkom všetkých elektronických dát, akým spôsobom sa ukladajú a kde. Zaujíma ma aktivita, ktorú človek vynakladá na osvojenie si počítača, to, ako s ním pracuje, čo pre neho predstavuje. Preto sa zase okľukou vrátim k symbolickej aktivite a symbolu. To, že je osobný počítač predmet, fyzická entita je zrejme, no po pripojení k internetovej sieti začína plniť množstvo funkcií, ktoré nie sú typické vo vzťahu človeka a fyzikálnej veci. Človek sa osobného počítača dotýka, komunikuje prostredníctvom neho, no zároveň doň vstupuje a každou aktivitou sa realizuje vo svete, ktorý bežne nazývame virtuálny, a zanecháva tam svoju stopu. Nemožno povedať, že je to nereálny svet, pretože človek doň často vstupuje pod svojím menom, používa tam obraz, fotografiu svojej tváre, svoj hlas, prezentuje vlastné názory, vlastné myšlienky, súhlasí s rozpoznaním miesta, na ktorom vykonáva túto činnosť, teda odhaľuje svoju identitu. Je to virtuálna realita, no ak by sa na jej označenie použili pojmy z filozofie, tak je to možný, myslený svet, ktorý vo veľkej miere ovplyvňuje to, čo a aká je kultúra.

Proces osvojovania si počítača je dnes oveľa rýchlejší, ako tomu bolo pred pár desaťročiami. Dnešné deti sa veľmi rýchlo naučia stláčať tlačidlá na mobile, počítači či tablete a predovšetkým dotýkať sa plochy takýchto zariadení. Veľmi rýchlo zistia, že keď sa prstom dotknú nejakého obrázku, čísla, či zhluku písmen na displeji, niečo sa udeje, niečo sa otvorí, spustí, presunie sa, prepojí, objavia sa ďalšie obrázky, ďalšie písmená, ďalšie symboly, začne hrať nejaká hudba. A to predovšetkým vtedy, keď je počítač pripojený k internetovej sieti. Deti prístupujú k poznávaniu elektronických zariadení podľa toho, ako k nim prístupujú ľudia v ich okolí, pozorujú a skúšajú. Takéto poznávanie je proces, ktorý sa veľmi rýchlo zdokonaľuje, dieťa vníma stále viac a viac podnetov zo symbolického sveta. Čo sa však skrýva za stláčaním tlačidiel alebo dotykom na obrazovke osobného počítača, za ktorý je v dnešnom svete považované aj mobilné zariadenie, pôvodne slúžiace na komunikáciu prostredníctvom hlasových hovorov? Ide o symbolickú aktivitu, pri ktorej sa človek dostáva do kontaktu s rôznymi symbolmi, presúva a otvára ich, za nimi sa odhaľuje množstvo iných symbolov, a to všetko ovplyvňuje to, čo si myslí a čo cíti. Zdanlivo chaotická činnosť je systematická aktivita so špecifickými symbolmi, ktoré nazveme odkazy a ktoré môžu byť kľúčom k pochopeniu súčasnej kultúry.

Pojem odkaz [reference] má ako jazykový prostriedok v dnešnom svete svoje uplatnenie vo všetkých symbolických formách, o ktorých hovorí Cassirer. Tieto

formy sú vo vzájomnom vzťahu. Odkaz je priamo spojený s formálnou stránkou každej symbolickej aktivity, ale aj každá symbolická forma je odkazom. Každý mýtus, aj ten súčasný, na niečo odkazuje [refer to], možno v ňom nájsť naratívne odkazy, odkazy na konkrétne bytosti, deje, situácie, fyzikálne veci. A neznamená to, že mýtus odkazuje len na niečo minulé, lebo veľmi rozmanito pracuje s odkazmi v čase. A sú to práve tieto spojenia, ktoré robia mýty nadčasovými a sú tým, čo ich zbavuje zdanlivej chaotickosti. Cassirer hovorí, že v každej mýtiskej obrazotvornosti je prítomný akt viery: „Bez viery v realitu svojho predmetu by mýtus stratil pôdu pod nohami.“¹¹

S určitosťou možno povedať, že aj bez viery v realitu toho, na čo odkazuje, by mýtus stratil pôdu pod nohami. Mýtus sa pohráva s možným a nemožným, no napokon vždy smeruje k možnému. Aj veda, ako upozorňuje Cassirer, hľadá realitu – a to má podľa neho s mýtom spoločné. Odkaz je prítomný vo formálnej stránke vedy, pretože každý vedecký objav nejakým spôsobom nadväzuje na iný. V súčasnosti sa vo vedeckom svete objavuje odkaz aj ako dôležitý obsahový pojem. Každá vedecká teória k niečomu odkazuje, myšlienky odkazujú na iné myšlienky, pokusy odkazujú na iné pokusy, teórie sú považované za presné, objektívne a pravdivé len vtedy, ak spĺňajú kritéria citácie. Citovať niečo znamená, že niečo (pojem, myšlienka, teória atď.) na niečo odkazuje, niečo sa vzťahuje k niečomu inému – a toto spojenie sa nezahmlieva, ale zdôrazňuje sa a ukazuje. Schopnosť citovať sa vyžaduje aj od ľudí, ktorí nepracujú vo vedeckej oblasti, no publikujú nejaké texty, či od študentov, ktorí píšu rôzne teoretické práce.

To, že dnešnú kultúru významne charakterizuje pojem odkaz a že jeho vyjadrením sú symbolické formy, ktoré spomína Cassirer, sa ukazuje aj pri náboženstve, umení a histórii. Náboženstvo je založené na odkazoch, odkazuje sa na Bibliu, Božie slovo, výpovede svätých, na ich životy atď., viera je živý odkaz Božej prítomnosti vo svete. Umelecké diela sú takisto plné odkazov, môžu sa odvolávať na rôzne umelecké formy, ale aj myšlienky, vrátane filozofických či náboženských myšlienok. Umenie samé je odkazom, pretože je vždy pre ľudí, je tu, aby im otvorilo cestu k novým spojeniam, novým významom, naplnilo ich túžbu oslobodiť sa od fyzikálnych vecí v ich každodennom usporiadaní. O historických faktoch Cassirer hovorí, že sú nenávratne preč a to, čo umožňuje zrekonštruovať minulosť, sú dokumenty a pamiatky.¹² Tie možno považovať za „živé“ odkazy v tomto svete, ktoré nám poskytujú niektoré odpovede, ale pýtať sa vždy musíme z aktuálnej pozície a na súčasnosť.¹³

Odkazy, tak ako som sa ich snažila opísať, sú myšlienkové mosty, ktoré je schopný vytvárať len človek ako mysliaci a symbolický tvor, či už prostredníctvom ume-

11 „Without the belief in the reality of its object, myth would lose its ground.“ Tamtiež, s. 75.

12 Tamtiež, s. 174–175.

13 Tamtiež, s. 178.

nia, vedy, jazyka, mýtov, náboženstva alebo histórie (ak by sme sledovali symbolické formy, ktoré spomína Cassirer). Človek teda odkazuje, aby na niečo poukázal, aby niečo označil, aby sa o niečom zmienil, aby niečo niečomu prisúdil, odovzdal, postúpil, zveril, aby niečo k niečomu priradil, pripočítal, predal – aby si vo svete urobil poriadok, sprehľadnil ho, aby sa v ňom mohol orientovať.¹⁴ Práve táto schopnosť človeka odkazovať a odkazovať na niečo je využívaná v možnom svete, akým je svet, do ktorého človek vstupuje prostredníctvom svojho osobného počítača po pripojení k internetovej sieti. Odkaz je linka, ktorá niekde začína a niekde končí, ktorá spája dva body, dve myšlienky, dva obrazy, dva pojmy – alebo to môžu byť aj rôzne spojenia medzi nimi. A je to aj cesta emócií. Cassirer zdôrazňuje, že pri symbolickej aktivite sa naplno prejavujú emócie – a sú prítomné aj vo vede. Odkaz a to, ako sa ho človek dotkne, prijme ho či posunie, nemôžu byť nikdy citovo nezaťaté, neutrálne.

To, čo sa spomínalo vyššie, že človek sa v súčasnosti učí čoraz rýchlejšie pracovať s osobným počítačom, oveľa rýchlejšie si ho osvojuje, vytvára rôzne spojenia medzi odkazmi, vie si medzi nimi vyberať alebo sa nimi nechá ovládať, svedčí o *akcelerácii odkazov* a zmene v ľudskom vedomí. Odkaz už dávno nie je len správa vo fľaši, list, záznam na telefonickom odkazovači, ktoré si niekto pozrie a oboznámi sa s nimi, prečíta si ich alebo vypočuje. Nie je to odkaz niekoho konkrétneho niekomu konkrétnemu, aj keby títo ľudia zostávali v anonymite. Odkaz je nadčasový, bezčasový, potrebuje k sebe iné odkazy, neustále vytvára nové spojenia. Žiť vo svete odkazov znamená, že si z nich človek môže vyberať, môžu mu niečo odhaliť, odkryť, ukázať, no zároveň môže sám aktívne pristupovať k ich tvorbe. Kultúra, ktorá je odkazom, sa potom prejavuje v procese neustáleho oslovovania niekoho, vo zvýrazňovaní liniek, ktoré vedú od jedného bodu k ďalšiemu. Človek sa v nej môže stratiť, odcudziť, presýtiť, ale aj to je odkaz, že tu je a je aj v možnom svete, akým je svet novej reality internetových pripojení.

Romana Javorčeková

Filozofický ústav SAV, v. v. i., Bratislava
romana.javorcekova@savba.sk

14 Takto sa pokúšam zároveň odpovedať na otázku, ktorú si kladie František Novosád vo svojom úvode k slovenskému prekladu Cassirerovej knihy: *Prečo človek nadobudol schopnosť symbolizácie?* Pozri: Novosád, F., *Filozofia symbolických foriem, jej možnosti a hranice*. In: Cassirer, E., *Esej o človeku*. Bratislava, Pravda 1977, s. 37.